

*Булкат М. С.,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу претензійно-позовної роботи
управління юридичного забезпечення
Верховного Суду*

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНИЙ ПОСТУП СУДОЧИНСТВА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (ДОДЕРЖАВНИЙ ПЕРІОД, ПЕРІОДИ РАННІХ ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ І КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ПОЛЬЩІ ТА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО)

Анотація. Статтю присвячено викладенню результатів проведеного наукового аналізу щодо розвитку судочинства на українських землях у додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та період входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського. Запропоновано авторський підхід до характеристики генези поступу українського судочинства.

Ключові слова: судочинство, додержавний період, період Київської Русі, період входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського.

Постановка проблеми. Для формування комплексного теоретико-правового підходу щодо розуміння процесів розвитку судової влади України необхідним є проведення дослідження стосовно історичного поступу судочинства на українських землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо історичного розвитку, еволюційних та цивілізаційних трансформацій інституту судочинства вельми досліджені як істориками, так і правознавцями.

Значний внесок у розробку багатьох питань історичного розвитку судових інституцій у загальносвітовому контексті здійснив професор О.О. Шевченко, а стосовно вітчизняної системи судоустрою – професор В.В. Молдаван. Однак одними із найбільш знакових для історико-правового розуміння розвитку судових органів на теренах сучасної України залишаються дослідження професора Я.М. Падоха [16–20].

Крім того, існує ряд сучасних вітчизняних історичних досліджень з окремих питань еволюції інституту судочинства на теренах сучасної України, зокрема Л.В. Городницької та Л.А. Кушинської [4; 14]. Також варто враховувати здобутки наявних вітчизняних історико-правових робіт, зокрема щодо:

- окремих етапів розвитку судоустрою на землях сучасної Лівобережної України – Гетьманщини – О.І. Бирковича, Л.С. Гамбурга, І.М. Паньонко, Н.П. Сизої, О.В. Сокальської [2; 3; 21; 25; 26];

- деяких аспектів поступу судових органів Півдня сучасної України – В.С. Балуха, Б.В. Змерзлого, І.І. Полякова, К.І. Ревіна [1; 6; 22; 24];

- питань еволюції судової системи на землях сучасної Західної України – С.Г. Ковальової, О.В. Кондратюка, М.В. Никифорака, Л.Т. Присташ [10; 11; 15; 23].

Слід зазначити і про наявні історико-правові дослідження трансформації судових органів радянського періоду, зокрема В.Т. Окіпнюка та І.М. Скуратовича, а також щодо сучасного

етапу їх реформування та розвитку – В.Д. Бринцева, Р.О. Куйбіди, В.О. Сердюк. Окремий науковий інтерес представляють галузеві дослідження розвитку судочинства, зокрема В.А. Бігуна, В.В. Комарова, Д.Д. Луспеника.

Разом із тим заслуговують на увагу вітчизняні дослідження з питань розвитку судових інституцій на теренах інших сучасних держав. До цих питань зверталися С.С. Аскеров, Б.В. Малишев, О.В. Липитчук, І.Є. Переш, Є.Ю. Полянський, О.М. Ригіна та інші. Серед робіт відповідного спрямування, виконаних науковцями близького зарубіжжя, варто приділити увагу дослідженням О.В. Бахновського, Т.Г. Мінесової, К.Н. Холікова.

Таким чином, варто відзначити достатньо високий рівень опрацювання історико-правових питань щодо трансформацій та розвитку судових органів у юридичній науці. Для розуміння загального контексту теоретико-правового підходу стосовно генези цього питання варто зазначити лише про деякі основні аспекти.

Метою статті є викладення результатів проведеного наукового аналізу історичного розвитку судочинства щодо додержавного періоду, а також періодів ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стан здійснення судочинства в додержавному суспільстві досить детально описано в наукових роботах професора М.О. Чельцов-Бебутова [33].

Серед новітніх наукових розвідок варто відмітити підхід І.В. Камінської, в роботі якої викладено результати аналізу раннього періоду розвитку судових органів на теренах сучасної України. Науковець звернулася до характеристики судоустрою найдавніших племен, зокрема агатисів (мешканців Наддніпрянщини та Південного Бугу), а також східних слов'ян.

Процесуальний порядок та призначення судочинства було пов'язано із встановленням або відновленням «божественної справедливості», «божого милості». Відтак закономірним є те, що судові функції у додержавних суспільних формуваннях, як правило, виконували жерці.

Крім того, в процесі формування ранніх суспільств на цих територіях визначну роль було відведено старійшинам (людям похилого віку). Як і жерці, вони висловлювали свою думку під час здійснення правосуддя, яку обов'язково враховували під час прийняття остаточного рішення. У Велесовій Книзі зазначено: «Здавна правимось родами, і старотцове всякого роду йдуть судити родичів біля Перунових дерев» [7]. Вочевидь, функціональне призначення суду та судочинства в додержавний період

є вельми зрозумілим, воно тотожно описано в численних наукових розвідках. Разом із тим наразі залишається відкритим питання щодо автентичності відповідних наукових першоджерел. Так, найбільш відомим серед дискусійних вважається аспект автентичності «Велесової книги», що неодноразово ставився під сумнів науковцями різних держав [12; 30].

Таким чином, суд як організаційна форма вирішення конфліктів на територіях сучасної України виник на ранніх етапах розвитку суспільства, задовго до появи «писаного права» та формування багатьох інших державних механізмів. Правосуддя здійснювалося на основі первісних норм-звичаїв та колективної моралі жерцями та старійшинами. Так, у сучасних спеціалізованих наукових дослідженнях аргументовано, що судочинство в Україні має багатовікову історію, яка сягає корінням середини першого тисячоліття до н.е. [8, с. 11].

Згодом, із розвитком «протидержавних» та ранніх державних утворень характерною ознакою здійснення судочинства стала поява відповідних регуляторних норм.

Як зазначають науковці, від самого початку існування Русі на її теренах діяли норми права, що регулювали порядок здійснення судочинства. Так, судовий процес у Русі в 882–980 рр. частково описаний в русько-візантійських договорах 911 і 944 рр. (зокрема, в них згадується найдавніший з відомих збірників давньоруського права – «Закон Руський») [13]. Давньоруський судовий процес «не був хаотичним нагромадженням суперечних один одному процесуальних дій, а спирався на цілу групу основоположних правових ідей, таких як презумпція невинуватості; здійснення «суду» на основі змагальності і відносної рівноправності сторін; обов'язковість виконання рішень і вироків суду; відповідність суспільної небезпеки злочинного діяння призначеному покаранню» [7].

Як слушно зазначила І.В. Камінська, з подальшою еволюцією східнослов'янського суспільства влада вождів набула публічного характеру і поступово трансформувалася в державну. Із виникненням та розвитком державних інститутів «владу авторитету» жерців та старійшин остаточно було ретрансльовано у світську владу племінних вождів-князів. Судочинство відтоді здійснювалось князем при дворі, тобто було започатковано організацію суду у формі публічної влади.

Структуру державних судових органів періоду Київській Русі можна охарактеризувати як ієрархічну будову князівських (державний рівень), візових та громадських (вервних) судів.

Уявлення про вищий суд у цей період розвитку державності пов'язувалося з владою князя. Як зазначив І.Я. Терлюк, установлені князем норми були втіленням правди або справедливого суду (саме таке значення вкладалося в це давньоруське слово). Князь володів усіма правами вищого судді і за реальними повноваженнями, і за уявленнями давньоруського суспільства [31].

Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади, а функція здійснення судочинства вважалась одним із головних його обов'язків. Судові функції князь здійснював у столиці, номінально для всіх жителів (за окремими винятками, наприклад, «церковні люди»).

Судочинство на місцях здійснювали посадники – в містах, волостях і селах. Окрім того, князь міг призначати своїх урядовців для розгляду тієї чи іншої судової справи, які, проте, не мали такої судової компетенції на постійній основі. Найважливішим урядовцем із судовою владою був княжий тиун.

Поряд із системою державних судів у період Київської Русі існували і приватні суди (панські), які проводили феодал-землевласники (бояри, дружинники тощо) над своїми «залежними» людьми.

Крім того, досить відокремленою системою органів судочинства цього періоду були церковні (духовні) суди, які існували в єпископствах, що були підпорядковані єпископам та очолювались ними. Юрисдикція церковного суду охоплювала духовенство та їхні родини, церковну обслугу (їхні правопорушення як проти релігії, так цивільні та карні), а також всіх християн-віруючих, справами яких опікувалася церква (релігійні правовідносини, сімейне право тощо). Судочинство здійснювалось при монастирях на основі актів церковних установ та «Номоканону» (візантійського канонічного права) [5, с. 668].

Таким чином, судочинство періоду Київської Русі було характерною (для феодальних держав відповідного етапу розвитку державності) системою повноважень адміністрації, санкціонованих абсолютною центральною владою вищої посадової особи держави.

При цьому, як слушно відмітив О.С. Ткачук, подібний стан речей можна фіксувати не лише в період Київської Русі (кінець IX – середина XIII ст.ст.), коли суд не був відділений від адміністрації, а суддями були князі, посадники тощо, а й у Литовсько-Польську добу (середина XIV – середина XVII ст.ст.), і за часів Гетьманщини (кінець XVII – середина XVIII ст.ст.) [32, с. 12].

Разом із тим, із втратою незалежності, землі сучасної України опинилися в межах Польщі та Великого Князівства Литовського, а отже, українське судочинство в цей період отримало деякі характерні риси зазначених держав.

Так, на початковому етапі входження українських земель до складу Польщі виконання судових функцій залишалися майже без змін [5, с. 665–670]. Було введено адміністративні управлінські механізми, яким передано функції здійснення судочинства, – уряд королівських намісників, старост, що виконували судові функції, поєднуючи їх з адміністративною роботою.

Всередині XIV століття судоустрій на цих територіях було змінено у зв'язку з адаптацією до польської триланкової системи станово-шляхетських судів: земських, гродських і підкоморних.

При цьому, як зазначив Я.М. Падох [див., наприклад, 20], «еволюцію» судових установ на українських землях у Великому Князівстві Литовському відзначено дещо іншими особливостями. Умовно цей процес можна систематизувати в чотири основні етапи.

До 1386 року на українських землях у Великому Князівстві Литовському було збережено попередні функціональні судові функції. Однією з нечисленних змін було запровадження суду великого князя над удільними.

Однак із укладенням Кревської унії Литва, а з нею і українські землі у її складі, підпали під західно-європейські, польські впливи. Судоустрій у цей період складається із судів кількох типів. Так, державні суди поділялися на провінційні та центральні. Фактично судочинство у них здійснювалось у поєднанні з адміністративними функціями, перебуваючи у віданні великого князя і його урядовців.

Із 1529 року в цих судах засідали ще по два шляхтичі. А з 1542 року воєводські суди сталися судами вищої інстанції, а над ними – соймові суди кожної землі.

При цьому слід відмітити, що центральні органи, які здійснювали судочинство, було «спеціалізовано», і вони вже склалися з господарського, комісарського, асесорського, маршалківського і судів панів-ради. Князь перевіряв їх вирокі і затверджував або касував чи міняв.

Таким чином, можна відмітити ряд позитивних аспектів суттєвого західно-європейського впливу на судочинство на українських землях у складі польсько-литовської держави

цього періоду. Так, у привілейованих містах було утворено міські суди, справи в яких вела виборна лава присяжних. Зазвичай вона складалась з 12 членів, його головою був війт, який брав участь у цивільних і кримінальних справах, де сторонами були міщани. Поступова трансформація процесу здійснення судочинства в колегіальний є надзвичайно прогресивним здобутком для відповідного періоду розвитку державності.

Разом із тим на цих територіях продовжували діяти і традиційні для українських земель копні суди, що були інституціями давнього звичаєвого права. За своєю природою вони були наступниками старокиївських вервних судів. Це були неперіодичні збори широких громад – копних околиць. Копу збирав скривджений або місцева старшина чи власник маєтку, інколи – засуджений, щоб мати змогу реабілітуватися. Копи зберігали давній безстановий характер.

Третій етап розвитку судочинства цього періоду ознаменовано прийняттям Литовських Статутів [див. 9; 27; 28; 29]. Залишивши незмінним виконання центральних судових функцій (крім скасування суду панів-ради), в Литовському Статуті було зафіксовано суттєві зміни місцевого судочинства, а саме скасовано провінційні суди і запроваджено триланкову систему, характерну для польської державності, – земські, замкові й підкоморні суди.

Четвертий етап розвитку судочинства на землях сучасної України в складі польсько-литовської держави можна пов'язувати з прийняттям Люблинської унії (1569 р.). У цей період чи не вперше сформовано уніфіковану судову структуру. Так, для українських воєводств Волинського, Брацлавського й Київського короткий час за вищою інстанцією був луцький трибунал, який складався з депутатів цих воєводств, а після його скасування вони були підпорядковані загальному люблинському трибуналові.

Висновки. Генезу розвитку судочинства на теренах України в додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського можна охарактеризувати таким чином:

– додержавний період. Характеризується наявністю судочинства як організаційної форми вирішення конфліктів на основі первісних норм-звичаїв та колективної моралі жерцями та старійшинами;

– період ранніх державних утворень та Київської Русі. Характеризується розвитком державних інститутів, що зумовило ретрансляцію функцій здійснення судочинства від жерців та старійшин до племінних вождів-князів. Судочинство здійснювалось князем при дворі, тобто було започатковано його організацію у формі публічної влади. Структура державного судочинства періоду Київській Русі була ієрархічною будовою князівських (державний рівень), візових та громадських (вервних) судів, функції здійснення судочинства в яких здійснювали особи, що перебували на адміністративних посадах. Уявлення про вищий суд у цей період розвитку державності пов'язувалося з владою князя. Судочинство періоду Київської Русі було характерною (для феодальних держав відповідного етапу розвитку державності) системою повноважень адміністрації, санкціонованих абсолютною центральною владою вищої посадової особи держави;

– період входження українських земель до складу Польщі та Великого Князівства Литовського. Характеризується суттєвим впливом західно-європейської правової доктрини на судочинство. Фактично одночасно відбувалось формування кількох напрямів установ із функціями здійснення судочинства,

що мали різну територіальну та юрисдикційну компетенцію. Одними із найбільш прогресивних здобутків цього періоду є поступова трансформація процесу здійснення судочинства у колегіальний спосіб, введення «спеціалізації» центральних органів, які здійснювали судочинство, формування системи «категоріальності» судових справ, обмеження юрисдикції церковного судочинства тощо. Разом із тим у цей період фактично продовжено виконання функцій здійснення судочинства державними посадовцями та їх підпорядкування владі великого князя.

Література:

1. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808 – 1917): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. О., 2002. 20 с.
2. Биркович О.І. Судова система української держави (Гетьманщини) 1648 – 1657 рр.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. К., 2004. 15 с.
3. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2000. 18 с.
4. Гордницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII – початок XX ст.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. Ч., 2002. 20 с.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: Перевидання в Україні / НАН України, Інститут української археографії; НТШ у Сарселі; Фондація Енциклопедії України в Торонто. Репринтне відтворення видання 1949 року. Т. 2. К., 1995. С. 369–800.
6. Змерзлий Б.В. Правове регулювання торгового судочинства в Черноморсько-Азовському регіоні в кінці XVIII – на початку XX вв. С. 2014. 660 с.
7. Камінська І.В. Незалежність суду як засада організації судової влади: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2016. 18 с.
8. Квашневська Н.Д. Адміністративно-правове забезпечення реформування судочинства та суміжних правових інститутів України: автореф. дис... док. юрид. наук: 12.00.07. К., 2016. 42 с.
9. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодифікація / А.-В. Паядайте-Васіляускене; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Л., 2004. 176 с.
10. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська національна юридична академія. О., 2004. 21 с.
11. Кондратюк О.В. Судова система та судочинство в Галичині у складі Австро-Угорщини (1867 – 1918 рр.): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2006. 20 с.
12. Котляр М.Ф. Велесова книга // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Наук. думка, Т. 1 : А – В. К., 2003. С. 455.
13. Котляр М.Ф. Закон Руський // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. В-во «Наукова думка», К., 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zakon_ruskiy (дата звернення: 30.01.2018).
14. Кушинська Л.А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI–XI ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 07.00.01 / Київський Національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2001. 13 с.
15. Никифорак М.В. Державний лад і право на Буковині в 1774–1918 рр.: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2014. 37 с.
16. Падох Я. Боротьба України-Гетьманщини за незалежне судівництво. Правничий вісник. Кн. 1. Нью-Йорк, 1955. С. 20–26.

17. Падох Я. Ґрунтове судочинство України-Гетьманщини на Лівобережній Україні у другій половині XVII–XVIII столітті. Л., 1994. 189 с.
18. Падох Я. Ґрунтовий процес Гетьманщини. Л., Діло, 1938. 195 с.
19. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951. 128 с.
20. Падох Я. Суд і судовий процес старої України: Нарис історії // Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Нью-Йорк, 1990. С. 209–130.
21. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Л., 2000. 20 с.
22. Поляков І.І. Організація та діяльність судових органів Таврійської губернії за Судовою реформою 1864 року (60-90-ті роки XIX ст.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого. Х., 2002. 20 с.
23. Присташ Л.Т. Апарат управління Західною Україною в складі Польщі (1921–1939 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський державний університет ім. І. Франка. Л., 1998. 20 с.
24. Ревін К.І. Формування та діяльність духовних судів у таврійській губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Таврійський національний університет ім. В. Вернадського. С., 2012. 231 с.
25. Сиза Н.П. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. К., 2002. 12 с.
26. Сокальська О.В. Судострій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київський національний університет
27. Статут Великого князства Литовського 1529. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/litva.html> (дата звернення: 30.01.2018).
28. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566. URL: <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm> (дата звернення: 30.01.2018).
29. Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989. URL: <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> (дата звернення: 30.01.2018).
30. Творогов О.В. К спорам о «Велесовой книге». URL: http://es-dejavu.ru/v/Veles_book.html (дата звернення: 30.01.2018).
31. Терлюк І.Я. Історія держави і права України URL: http://pidruchniki.com/1584072045407/pravo/istoriya_derzhavi_i_prava_ukrayini (дата звернення: 30.01.2018).
32. Ткачук О.С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Х.: Право, 2016. 600 с.
33. Чельцов-Бебутов М.А. Курс советского уголовно-процессуального права. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. М.: СПб.: Равена, Альфа, 1995. 846 с.

Булкат М. С. К вопросу об историческом развитии судопроизводства на территории Украины (догосударственный период, периоды ранних государственных образований и Киевской Руси, а также вхождения украинских земель в состав Польши и Великого Княжества Литовского)

Аннотация. Статья посвящена изложению результатов проведенного научного анализа по развитию судопроизводства на украинских землях в догосударственный период, периоды ранних государственных образований и Киевской Руси и период вхождения украинских земель в состав Польши и Великого Княжества Литовского. Предложен авторский подход к характеристике генезиса развития украинского судопроизводства.

Ключевые слова: судопроизводство, догосударственный период, период Киевской Руси, период вхождения украинских земель в состав Польши и Великого Княжества Литовского.

Bulkat M. On the issue of the historical progress of the judiciary in the territory of Ukraine (pre-state period, the periods of early state formations and Kievan Rus and of the accession of Ukrainian lands to the composition of Poland and the Grand Duchy of Lithuania)

Summary. The article is devoted to the presentation of the results of the scientific analysis of the development of judiciary in the Ukrainian lands in the pre-state period, the periods of early state formations and the Kievan Rus and the period of the entry of Ukrainian lands into the composition of Poland and the Grand Duchy of Lithuania. The author's approach to the characterization of the genesis of the progress of Ukrainian judiciary is proposed.

Key words: judiciary, pre-state period, period of Kievan Rus, period of entering Ukrainian lands into the structure of Poland and the Grand Duchy of Lithuania.